

REVOLUTIONEN, FJERNSYNET OG ARBEJDER- BEVÆGEL- SEN

Af Hans Aage

Hans Aage foretager i denne artikel et skarpt opgør med de vestlige økonomer og historikere, der hævder, at planøkonomierne i Østeuropa var en katastrofe, medens tiden efter 1989 afspejler økonomiske fremskridt. Ifølge Hans Aage var der på de store linjer økonomiske fremskridt (men på ingen måde en demokratisk udvikling) i de planøkonomiske lande fra 1960 til 1989, landene kollapsede ej heller som følge af interne modsætninger men derimod som et resultat af en bevidst strategi – igangsat af reformøkonomer med folkelig opbakning – for hurtig privatisering og markedsføring. Resultat: Kapitalismens genindførelse udløste en depression som ikke tidligere er observeret i fredstid.

Arbejderbevægelsen spillede en meget vigtig rolle for revolutionen i Sovjetunionen og Østeuropa efter 1989: taberens rolle. Argumenterne for dette synspunkt falder i seks dele:

1. Sovjetsamfundene i Sovjetunionen og Østeuropa før 1989 var arbejderklassens samfund: der var voksende velstand, planøkonomi, grundlæggende økonomiske rettigheder for alle, men der var hverken demokrati eller frihedsrettigheder.
2. Gorbatsjovs *perestrojka* var et forsøg på at forbedre "den reelt eksisterende socialisme": at forøge væksten og den økonomiske effektivitet og at forene socialisme med demokrati og frihedsrettigheder.
3. Den socialistiske reformpolitik blev rendt overende af en ideologisk optimisme og tro på hurtige genveje til økonomisk transition og imitation af vestlig rigdom med de højtuddannede og relativt vellønnede som drivende kræfter.
4. Udover kravet om øget velstand indgik også krav om demokratisering og national frigørelse samt bl.a. miljøspørgsmål og minoritetsproblemer i den politiske bevægelse.
5. Arbejderne tilsluttede sig i vidt omfang den økonomiske, utopiske liberalisme. I det omfang, arbejderne bidrog til omvæltningerne, som de navnlig gjorde i Polen, var det hovedsageligt motiveret af økonomiske krav, ofte meget snævre, uden artikulerede og sammenhængende politiske forestillinger om samfundets fremtidige udvikling.
6. De samfund, som er opstået efter 1989, har opnået store frihedsrettigheder og i nogle tilfælde også efterhånden økonomiske forbedringer. Prisen har været tab af økonomiske rettigheder for almindelige mennesker i en kapitalisme, hvis menneskelige ansigt bliver mere og mere udvisket, jo længere man bevæger sig østpå.

De sovjetiske arbejderstater – uden arbejderbevægelse

Planøkonomierne i Rusland og Østeuropa opfattede sig selv som arbejder- og bondestater. Og det var også netop, hvad de var. Der var økonomisk vækst, stigende forbrugsmuligheder og en række velfærdsgoder for almindelige mennesker: fuld (men ikke nødvendigvis særlig produktiv) beskæftigelse, stor ansættelsessikkerhed og social tryghed, gratis sundhedsvæsen for alle, offentligt finansieret uddannelsesvæsen af høj kvalitet, alderspension fra omkring 60-årsalderen og en høj grad af økonomisk lighed. Gini-koefficienten, som måler ulighed på en skala fra 0 til 1, var blandt de laveste i verden, omkring .20-.25 ligesom i de skandinaviske lande.¹

Som det fremgår af de tre første søjler i tabel 1, var vækstraterne i Rusland og Østeuropa omtrent som i Danmark fra 1960 til 1989, i Rusland og Rumænien lidt større navnlig mellem 1960 og 1975, i Tjekkeslovakiet og Ungarn lidt mindre, men i samtlige lande blev BNP godt og vel fordoblet i disse 30 år. Når vækstraterne var ens, betyder det også, at der ikke skete nogen større indhentning af det vesteuropæiske niveau, således som det skete i 50'erne, hvor vækstraterne var endnu højere i østblokken. Såvel i 1960 som i 1989 var veltandsniveauet i Rusland og Østeuropa typisk 40-50% af det vesteuropæiske, jf. tabel 1, søjle 8. Østlandene var ikke "lagt øde af 40 års økonomisk vanrøgt",² og de sociale ydelser var ikke "humbagagtige".³ Det bliver ikke rigtigere af de idelige, udokumenterede gentagelser. Den slags kræver en mere eksplicit formulering samt dokumentation. Men når det gælder sovjetøkonomien, er der åbenbart frit slag. Således beskrev *The Economist* i november 2005 Rusland som et land, der var "i færd med at genvinde det terræn, som blev tabt under kommunismen".⁴ Et blik på tabel 1, søjle 1-3, beviser til fulde, at terrænet blev tabt efter 1989 som en direkte konsekvens af den kapitalistiske restauration.

De summariske tal i tabel 1, søjle 1-3, dækker over store forskelle landene imellem. I Polen satte Giereks "økonomiske manøvre" i

1971 gang i meget kraftig lånefinansieret ekspansion af både forbrug og investeringer, som gennem flere år gav vækstrater på o. 10% om året. Forventningerne om efterfølgende eksportstigninger blev skuffet, bl.a. på grund af udbredt lavkonjunktur i de vestlige lande. I 1979 måtte bremserne slås i og produktion og import bringes ned. De nødvendige forbrugsbegrænsninger og prisstigninger førte til oprettelse af *Solidarnosc*, til strejker, der yderligere forværrede krisen, til Gdansk-aftalen i august 1980 og endelig til militærregeringen i december 1981. Produktionen faldt med mere end 25% fra 1979 til 1982, men nåede i løbet af 80'erne igen op på niveauet fra 1979. Polen havde i 1990 stadig en meget stor udlandsgæld på o. 80% af BNP.

I modsætning til Polen lykkedes det Rumænien at afvikle sin udlandsgæld i 1989 ved hjælp af en stram stabiliseringspolitik i 80'erne, som medførte store afsavn for befolkningen, der i vidt omfang måtte klare sig med et minimum af fx varme og elektricitet. I Rumænien begyndte de økonomiske problemer i 70'erne, hvor landets olieforekomster ikke længere var tilstrækkelige til at forsyne den store petrokemiske industri. Men egentlige fald i produktionen skete ikke før i 1989.⁵

Økonomisk set var planøkonomierne ikke nogen katastrofe. Den indtraf først efter 1989, efter at planøkonomierne var blevet demonteret, jf. tabel 1, søjle 4-7. Hvad det materielle angår, var planøkonomieren en hel del bedre end deres rygte, som nærmest går ud på, at de var en fiasko i alle væsentlige henseender: de var ude af stand til at skabe økonomisk vækst og velstand, de slødede med ressourcerne og fremkaldte en miljøkatastrofe, deres landbrug var ineffektivt og kunne ikke brødføde befolkningerne, og deres ledere var kleptokrater, hvis hovedbestræbelse var at berige sig selv på befolkningernes bekostning.

Virkeligheden var en anden, og de elendigheder, der som regel tilskrives de tidligere planøkonomier – fattigdom, miljøkatastrofer, landbrugskrise og kleptokrati – er alle langt mere udtalte i de transitionsøkonomier, der er opstået efter 1989, med undtagelse af mil-

Tabel 1. Økonomisk vækst i udvalgte transitionslande 1960-2005
(realt BNP for hvert land som pct. af landets BNP i 1989)

				<i>mindste BNP efter 1989</i>		<i>BNP pr. indbg.</i>		
	BNP 1960	BNP 1973	BNP 1989	år	BNP	BNP 2000	BNP 2005	1989 EU=100
Polen	44	82	100	1991	82	127	147	34
Tjekkiet	51	75	100	1993	86	98	114	54
Slovakiet	-	-	100	1994	75	99	119	46
Ungarn	51	81	100	1994	82	99	122	41
Slovenien	-	-	100	1993	80	111	137	73
Estland	-	67	100	1994	64	83	119	69
Letland	-	74	100	1995	52	64	94	61
Litauen	-	73	100	1994	53	65	95	54
Bulgarien	41	82	100	1998	66	70	89	37
Rumænien	38	80	100	1993	75	78	101	23
Rusland	40	74	100	1998	55	63	85	48
Hviderusland	-	64	100	1995	63	81	112	44
Ukraine	-	73	100	2000	38	38	57	37
Georgien	-	61	100	1994	25	34	49	51
Kirgisistan	-	70	100	1996	54	67	85	23
Danmark	43	75	100	1989	100	131	140	108

Noter: De første tre søjler viser realt BNP (dvs. bruttonationalproduktet i faste priser, renset for inflation) i 1960, 1973 og 1989, alle som pct. af BNP i 1989. De to følgende søjler angiver året for og størrelsen af det mindste reale BNP siden 1989; tallene er usikre, ikke mindst fordi 20-40% af BNP hidrører fra den uformelle sektor. De følgende to søjler angiver realt BNP i 2000 og i 2005. Den sidste søjle angiver størrelsen af produktionen pr. indbygger i 1989 som pct. af gennemsnittet i EU, men også disse tal er særdeles skønsmæssige og skal opfattes som forsøg på at sammenligne landene ved brug af forskellige og modstridende beregninger af deres BNP pr. indbygger med købekraftspariteter som omregningspriser.

Kilder: Maddison, 2003:50,52,64-65,99,101,110-111; EBRD, 2006; Aage, 1994:28,118-119; www.EBRD.com/country/sector/econo/stats/sei.xls; www.statistikbanken.dk.

jøproblemerne, som ikke adskiller sig væsentligt fra den øvrige verdens og som er blev noget mindre i takt med produktionsfaldet.

En typisk eksponent for den gængse anskuelse er en i øvrigt udmærket bog af Rikke Haue fra 2003 om *Rusland efter 1991*:⁶ "Der er ingen tvivl om, at planøkonomien var en ineffektiv måde at udnytte samfundets ressourcer på", idet forklaringen på ineffektiviteten er "forældet udstyr og miljøforurening. Men endnu tungere var en række strukturelle problemer i økonomien", især "manglende incitamenter. ... Alle fik stort set samme løn uanset arbejdsindsatsen"; dog "nød partieliten godt af vidtstrakte privilegier", for først efter prisliberaliseringen kom der "i modsætning til tidligere varer på hylderne" for almindelige mennesker.⁷ Så er alle fire punkter ovenfor vist kommet med, alt sammen uden ringeste dokumentation i form af et eneste tal eller en eneste kildehenvisning.

Man kan undre sig over nødvendigheden af den idelige gentagelse, når det nu er så indlysende, men i Rikke Haues ovenfor citerede bog er formålet uden tvivl at bibringe skoleelever og andre ubefæstede sjæle grundlæggende og indiskutabel baggrundsviden. Det serveres som selvfølgeligheder, der ikke kræver dokumentation – ligesom når det anses for en selvfølge,⁸ at Columbus' rejser og Magellans jordomsejling 1519-1522 var det første bevis for, at jorden er rund – hvilket i øvrigt også er forkert. At jorden er rund, havde på det tidspunkt været kendt i o. 2000 år; tvivlen gjaldt jordklodens størrelse, som Columbus undervurderede, men som Erastosthenes o. 240 f.Kr. havde beregnet med stor nøjagtighed, nemlig en omkreds på ca. 45.000 km, altså godt 10% større end den virkelige.

De lave vækstrater i sovjettiden er en myte, og det samme er de høje vækstrater under transitionen. De fleste erkender dog, at vækstraterne i sovjettiden var omtrent som i de vestlige lande, jf. tabel 1. Om vækstraterne under transitionen kunne man i *Politiken* den 8. maj 2005 læse om "Hansa-ligaens vækstnationer", deriblandt Estland, hvis BNP var steget 50% gennem 10 år fra 1993 til 2003.

Som det ses af tabel 1, var det estiske BNP i 1994 faldet til 64% af niveauet i 1989; i 1993 var det 65%, og væksten på 50% udtrykker derfor, at BNP i 2003 var nået op på 98% af niveauet i 1989. I *Politiken* bliver et fald på 2% altså transformeret til en vækst på 50% blot ved lidt manipulation med basisåret, nemlig flytning fra 1989 til 1993.

Der var ikke udbredt fattigdom i Sovjetunionen, som der er i Rusland og i dele af Østeuropa i dag, men levestandarden voksede væsentligt mindre end i Vesteuropa, fordi en uforholdsmæssig stor del af BNP blev anvendt til militærudgifter (formentlig o. 25%) og på investeringer (o. 30%), hvis produktivitet var relativt lave.⁹

Ressourceforbruget og udslippet af drivhusgasser pr. indbygger var sidst i 80'erne som i de vestlige lande, men effektiviteten var mindre, og der anvendtes 2-3 gange så meget energi pr. produceret enhed som i vestlige lande, bortset fra et land som Canada, der klimatisk ligner Sovjetunionen og ligeledes har et meget højt ressourceforbrug. Luftforureningen var større også pr. indbygger, navnlig svovlforureningen, der var omtrent som i Vesteuropa for 20-30 år siden og tillige mere koncentreret til de store industriområder; men landbrugets forurening med kvælstof og pesticider var mindre.¹⁰ At planøkonomi i modsætning til markedsøkonomi skaber miljøkatastrofer, er en populær og fornuftsstridig myte, idet årsagerne jo skal søges i politiske og økonomiske prioriteringer. Den gentages ihærdigt som regel helt uden sammenlignende dokumentation og nogle gange med helt forbløffende fejlinformationer.¹¹

Og hvad landbrugskrisen angår, så er den populære formulering, at Sovjetunionen ikke kunne "brødføde" sig selv, en myte, som vedblivende dukker op.¹² Årsagen til, at der blev importeret korn i 70'erne og 80'erne, var den kraftige stigning i kød- og dermed foderforbruget. Russisk landbrug var ikke meget mindre produktivt end sammenlignelige områder i Nordamerika, dvs. i Canada.¹³ Siden 1989 er fødevarerproduktionen og kornhøsten faldet med 30-40%. Befolkningen klarer sig



Sovjetunionen havde et veludbygget og gratis uddannelsessystem. Her ses et auditorium på et af Moskvas naturvidenskabelige institutter i 1981. (Foto: Arbejdermuseet & ABA)

ved, at der importeres fødevarer og at 80% dyrker kartofler og grøntsager til eget forbrug i kolonihaver og på små parceller – formentlig den mest dynamiske sektor i russisk økonomi i 90'erne.¹⁴

Sidste punkt på fiaskolisten er de kleptokratiske ledere.

Sovjettidens elite havde privilegier, men den havde ingen udenlandske bankkonti, og privilegierne bestod af udlandsrejser, en datja, en treværelses lejlighed og andre typer af vestlige middelklassegoder. Det er helt misvisende at karakterisere sovjetsystemet som et kleptokrati,¹⁵ hvis hovedbestræbelse var at berige sig på befolkningens bekostning.

I Rusland er Gini-koefficienten øget fra den laveste (ca. .25 som i Skandinavien) til den højeste ende af det internationale spektrum (ca. .50 som i Latinamerika), og der er skabt en hidtil uset fattigdom med 30% af befolkningen under den officielle fattigdomsgrænse

på 42 USD om måneden.¹⁶ Hvis indkomstfordelingen er blevet langt mere ulige, så gælder dette i helt ekstrem grad for formuefordelingen. Genskabelsen af klassesamfundet skete meget, meget hurtigt, og overklassen er fuldt ud lige så vulgær, som den var i zartiden. Samfundets aktiver er blevet overdraget til en lille økonomisk elite, de såkaldte *oligarker*, med nære bånd til den politiske og kriminelle elite, blandt dem Roman Abramovich, som i 2003 brugte 140 mio. engelske pund på at købe fodboldklubben Chelsea i stedet for at bruge pengene til produktive investeringer i Rusland.¹⁷ Den ære at være kleptokratier må ganske overlades til kapitalismen, den zaristiske såvel som den nutidige.

Materielt og økonomisk var planøkonomierne temmelig vellykkede. De store problemer var nogle helt andre; de var af immateriel, åndelig og politisk art.

“Den reelt eksisterende socialisme”¹⁸ for-

måede ikke at skabe frihedsrettigheder og demokrati, og mennesket lever, som Gorbatsjov bemærkede i 1986, "... ikke af brød alene";¹⁹ selve udtrykket indvarslede nye tider; det var ikke så tit, at sovjetledere citerede Bibelen,²⁰ og samtidig var det titlen på en kendt tøbrudsroman af Dudintsev fra 1956. Paradoksalt nok var der i den sovjetiske arbejderstat heller ingen organiseret arbejderbevægelse med selvstændig politisk indflydelse²¹ endelige tale om "de associerede producenters kontrol over produktionsmidlerne" (*Det Kommunistiske Partis Manifest*, 1848).²²

Selv om Stalintidens voldelige terror var ophørt, var dagligdagen i sovjetssystemet helt frem til Gorbatsjov gennemsyret af hykleri og sindelagskontrol. Man var nødt til at møde op til partimøder på sin arbejdsplads og gentage de vedtagne sandheder, og selv om man ikke i samme omfang som tidligere blev udsat for strafforfølgelse for at lade være, var det i hvert fald skadeligt for ens karriere, for børnenes uddannelsesmuligheder og for chancerne for at få del i eftertragtede forbrugsgoder, som fx adgang til udenlandsk litteratur, en bolig, ferieophold og ikke mindst et af de aller største privilegier, nemlig en rejse til vesten.

Et par eksempler kan illustrere denne såkaldte sovjetiske selvforståelse: Den Øverste Sovjet havde den lovgivende myndighed,²³ men man var tilbøjelig til at overse – undertiden også i vestlige fremstillinger²⁴ – at den kun mødtes to gange om året i 2-5 dage, og at alle forslag altid blev vedtaget énstemmigt og stort set uden debat. Ifølge forfatningens artikel 72 havde republikkerne ret "til frit at udtræde af USSR", men virkeligheden var den stik modsatte, hvilket i øvrigt blev erkendt i vesten under iagttagelse af en beklagelig tavshed indtil 1989, ikke mindst om de baltiske landes skæbne. Meget blev fortiet, således hungersnøden i 1932-33, som først har kunnet omtales efter 1986, og det samme gælder en række statistiske oplysninger, fx de dårlige høstresultater i 1981 og 1982 og oplysninger om dødeligheden, som forsvandt fra statistikken i 1974-75, hvor den var stigende for de fleste aldersgrupper og især for spædbørn.

Forfatningens bestemmelser i henholdsvis art. 40 og art. 60 om såvel ret som pligt til at arbejde blev derimod efterlevet. Alle havde arbejde, men mange intellektuelle dissidenter mistede retten til at bruge deres uddannelse. Almindelige arbejderes økonomiske interesser blev varetaget af sovjetstaten, som havde udtalte proletariske træk og som derfor med en vis ret kunne kalde sig en arbejder- og bondestat. Bør sovjetstaten også hædres med betegnelsen socialistisk?²⁵ Ifølge forfatningen fra 1936 var Sovjetunionen "socialistisk" og "et konsekvent demokrati", og det første nyder ret udbredt tilslutning i de vestlige lande i nutiden, især på højrefløj:

Stalinismen er det mest konsekvente forsøg på at indføre den socialistisk utopi, som historien har kendt. (Erik Kulavig).²⁶

Marxister og socialister har gennem adskillige årtier diskuteret Sovjetunionens "samfundsmæssige natur" og brugt betegnelser som "degenereret arbejderstat", "bureaukratisk kollektivism" eller slet og ret "statskapitalisme".²⁷ Trotskij betegnede Sovjetunionen som et overgangssamfund, nemlig som et samfund på vej mod kapitalisme,²⁸ og de fleste måtte nødtvungent erkende, at 1936-forfatningen var "løgnagtig ud over alle grænser",²⁹ uden af den grund at sætte lighedstegn mellem fascism og kommunisme, hvilket også er meget udbredt i nutiden.³⁰ Forskellene er ikke uvæsentlige:

Hvor der i fascismen var en makaber *overensstemmelse* mellem ideologi og praksis, var der i kommunismen en på én gang kynisk og tragisk *modsatning* (Curt Sørensen).³¹

Gorbatsjovs socialistiske perestrojka

Under Gorbatsjov indtraf der en voldsom, åndelig klimaforbedring. De færreste kunne i 1985 forestille sig, at en officiel rapport om økonomiske reformer i 1990 ville have følgende utvetydige udgangspunkt:

Det er ikke lykkedes menneskeheden at skabe noget, som er mere effektivt end markedsøkonomien.³²

Uanset om denne påstand er rigtig eller ej, er det jo et uvurderligt gode, at den kan fremsættes, især hvis den også gøres til genstand for lidt kritisk debat. Med Gorbatjovs *glasnost* begyndte udviklingen mod demokrati. Foruden frihedsrettigheder indebærer demokrati flertalsstyre og mindretalsbeskyttelse. Og hvad mere? Hal Kochs berømte karakteristik er, at demokrati er samtale, og i sin bog *Hvad er demokrati?* fra 1945, som i 1993 blev oversat til russisk, skrev han om Sovjetunionen, at

til gengæld skal det ikke glemmes, at man derovre har sat ind på et andet punkt: man har først og fremmest været optaget af at skabe det økonomiske demokrati ... Meget tyder på, at der i så henseende kan være en del at lære i Rusland.³³

I 90ernes Danmark var dette synspunkt så anstødeligt, at det efter manges opfattelse ganske kompromitterede Hal Kochs opfattelse af demokrati som samtale. Man mente derfor at måtte forskåne russiske læsere for disse og andre korte passager, som blev udeladt i Det danske Kulturinstituts russiske udgave.³⁴

Perestrojka, glasnost, demokratizatsija, anti-alkohol-kampagnen, økonomiske reformer – der var mange elementer i Gorbatjovs socialistiske reformpolitik,³⁵ men det var alt sammen midler. Det, som det hele drejede sig om, var *uskorenje*, dvs. acceleration nemlig af den økonomiske vækst. Som Gorbatjov sagde i marts 1986:

Kort sagt, kammerater, acceleration (*uskorenje*) af landets økonomiske og sociale udvikling er nøglen til alle vore problemer: kortsigtede og langsigtede, økonomiske og sociale, politiske og ideologiske, indenrigs- og udenrigspolitiske. ...

Hvad skal der forstås ved begrebet *uskorenje*? Først og fremmest indebærer det en forøgelse af de økonomiske vækstrater. Men det er ikke det hele.³⁶

Idéen var, at åbenhed og demokratisering på socialistisk grundlag vil frigøre bundne kræfter og skabe hidtil uset økonomisk dynamik. Plansystemet var blevet "yderligere fuldkommengjort", som det hed, ved utallige reformer siden 1965, hvor man havde forsøgt at erstatte eller supplere det helt dominerende planmål, bruttoproduktionen eller *val*, med mere decentrale beslutninger,³⁷ og Gorbatjovs første reformer var en videreudvikling heraf. Virksomhederne fik med virksomhedsloven fra 1987 færre direkte ordrer fra planmyndighederne, de fik visse muligheder for at afskedige overflødig arbejdskraft, og de kunne udbetale dele af eventuelle overskud som differentierede løntillæg. Mere direkte forsøgte det at forbedre arbejdsdisciplinen ved at reducere alkoholproduktionen med 53% fra 1985 til 1987, hvilket forbedrede sundhedstilstanden mærkbart, men det bidrog kraftigt til den senere statsfinansielle krise, fordi store afgiftsbeløb bortfaldt.

Efterhånden blev reformerne mere systemoverskridende. Fra 1987 blev det tilladt at drive "individuel" – dengang undgik man stadig ordet privat – økonomisk aktivitet; loven om kooperativer fra 1988 gav vidtgående rettigheder; i 1990 blev der mulighed for at omdanne statsvirksomheder til aktieselskaber, og samme år kom loven om ejendomsret, som lovfæstede privat ejendomsret til produktionsmidlerne ved siden af statslig og kollektiv ejendomsret.³⁸

Gorbatjovs *perestrojka* fik ganske rigtigt dynamiske og accelererende virkninger. Næppe havde Gorbatjov løsnet undertrykkelsens jerngreb, før *uskorenje* tog fart, men ikke som håbet og tilstræbt: lønstigninger, budgetunderskud, nationale løsrivelseskrav, borgerlige uroligheder og krig i Kaukasus, strejker, spontan *prikhvatizatsija* (af russisk *prikhvatit'*, at rage til sig). Den politiske og økonomiske frihed blev hurtigt udnyttet af begavede, intelligente og energiske folk, ofte ledere fra industrien, partiet og *Komsomol*, dvs. de kanaler for talentudfoldelse, succes og indflydelse, som var til rådighed i Sovjetunionen for fremadstræbende folk. Mange af de senere

rigmænd og oligarker påbegyndte deres entreprenante økonomiske aktivitet i *perestrojka*-årene og var godt forberedte og havde gode forbindelser, da chokterapien og privatiseringen åbnede helt nye muligheder. Det gælder bl.a. Mikhail Khodorkovskij, som opnåede kontrol med det dengang største russiske olieselskab, Yukos, men som nu er fængslet, angiveligt på grund af skatteuregelmæssigheder, men reelt som et afskrækkende eksempel, der skal demonstrere, at Putin-regimet tolererer privat rigdom, men ikke den slags politiske ambitioner, som Khodorkovskij var begyndt at lufte. Khodorkovskij har en videnskabelig uddannelse og var ansat i *Komsomol*, og det lykkedes ham at rejse så mange penge, at han som ganske ung i 1988 kunne åbne en bank. Formuen øgedes under privatiseringen og ikke mindst under Jeltsins såkaldte "lån-for-aktier-program", hvor Jeltsin op til valgene i 1996 købte oligarkernes støtte mod betaling i statslige aktier til særdeles fordelagtige priser.³⁹

Politisk blev Gorbatsjovs *perestrojka* rendt overende af mere direkte budskaber fra Jeltsin og andre. I sine utallige taler argumenterede Gorbatsjov, der ofte var betydeligt mere utrættelig end tilhørerne, for *perestrojka* som en revolution, for demokratisering, især indenfor partiet, og for omdannelse af Sovjetunionen til en socialistisk retsstat. I årene efter 1988 blev betænkeligheder angående risiko for sociale og økonomiske ulykker trængt i baggrunden, og der blev i stigende grad kastet vrag på læren fra plansystemets dyrekøbte erfaringer.⁴⁰

Et egentligt systemskifte kom på dagsordenen. Reformernes sigte blev langt mere radikalt. Mens det før drejede sig om *perestrojka* af økonomien, gjaldt det nu en total omkalfatring og udskiftning af systemet med "socialistisk markedsøkonomi", senere slet og ret "markedsøkonomi", og siden blev privat ejendomsret og "razgosudarstvlenie" (afstatsliggørelse) nye politiske slagord. I de vestlige lande nød Gorbatsjov stadig ret udbredt respekt og popularitet, navnlig i Østeuropa på grund af sin udenrigspolitiske tilbageholdenhed,

men i Rusland sakkede han agterud i forhold til mere radikale politiske røster.

Ideologien og fjernsynsrevolutionen

Omvæltningerne i Østeuropa og Rusland siden 1989 betegnes ofte som en revolution, men det er ikke nogen helt almindelig revolution. Der var ingen udbyttet klasse; der var ingen udbyttede nationer i sovjetimperiet; der var ingen kamp for økonomisk omfordeling og lighed, og den herskende klasse havde ingen økonomiske privilegier og brugte ikke væbnet magt for at forsvare dem. Betegnelsen kontrarevolution er mere dækkende.

Omvæltningerne blev før 1989 anset for lige så utænkelige, som det romerske imperiums ophør måtte forekomme dem, som levede på Konstantin den Stores tid i begyndelsen af det 4. århundrede. Dog, "i det 6. århundrede græssede gederne på Forum Romanum".⁴¹ Nu opfattes omvæltningerne almindeligvis som uundgåelige. Men Sovjetunionen faldt ikke sammen af sig selv; den blev væltet omkuld af aktive kræfter, og det hele blev sat i gang af:

de billige varepriser [, som] er det svære artilleri, der skyder alle kinesiske mure i grus, som er i stand til at overvinde selv det mest hårdnakkede fremmedhad hos barbarerne. Det [bourgeoisiet] tvinger alle nationer til at tilegne sig bourgeoisiets produktionsmåde, hvis de ikke vil gå til grunde; det tvinger dem til at indføre den såkaldte civilisation, dvs. de bliver bourgeois'er. Kort sagt, bourgeoisiet skaber sig en verden i sit eget billede. (*Det Kommunistiske Partis Manifest*, 1848).⁴²

Men – det kom ganske anderledes. Marx og Engels havde næppe forestillet sig, at de billige varepriser og accelererende forbrugsaspirationer også skulle skyde alle bestræbelser på socialisme og planlægning i grus.

Plansystemet kollapsede ikke som ofte hævdede; det blev afskaffet, mens det fungerede, præcis derved, at man gennemførte markedsreformer, og de store produktionsfald

efter 1990 var en direkte følge heraf. Man kan ikke med rimelighed klandre plansystemet for, at det ikke fungerede, efter at det var blevet afskaffet.

Forløbet var et helt andet. I slutningen af 80'erne fungerede plansystemet, vækstraterne var positive, men faldende (jf. tabel 1), og utilfredsheden stigende. Revolutionsbølgen efter 1989 blev drevet frem af et folkeligt krav om velstand og tillige, om end formentlig i mindre grad, om demokrati, specielt i betydningen national selvstændighed. Forenklet kan man sige, at man i Østeuropa og Rusland havde set på vestligt fjernsyn, at de vestlige lande var meget rigere end én selv; derpå spurgte man vestlige rådgivere, hvad der skulle gøres, og det gjorde man så. Det svarer ganske til Marx' beskrivelse ovenfor.

Demokratizatsija indgik i den offentlige debat, som *glasnost* befordrede, men kun som et middel. Det helt dominerende politiske tema i Sovjetunionen 1989-1991 var ikke demokrati, slet ikke lighed og omfordeling, men økonomisk vækst, og den styrende revolutionære vision var "et normalt liv", hvilket betød økonomisk overflod, som man kunne se på vestligt fjernsyn. Alle var hypnotiserede af vestlig materiel rigdom og do. økonomisk ideologi; der herskede en nærmest euforisk optimisme.⁴³ Dengang frygtede man ikke planøkonomiens kollaps indefra; det er opfundet langt senere. I 1990 drejede det sig ikke om at afhjælpe et sammenbrud, men at opnå vestlig velstand, og samfundsomvæltningerne blev drevet frem af letsindig optimisme:

– udbredt utilfredshed med de økonomiske forhold, ikke på grund af økonomisk tilbagegang

– produktionen var voksende helt frem til 1990, men vækstraterne var aftagende, og forbrugsaspirationerne voksede langt hurtigere;

– udbredt utålmodighed med Gorbatsjovs evindelige taler og "socialistiske valg";

– udbredte forhåbninger om at slippe af med alt, hvad der lignede Sovjetunionen og dens Kommunistiske Parti, og ligegyldighed angående ulighed og fattigdom;⁴⁴

– og udbredt tiltro til vestlige rådgivere og muligheden for hurtig – meget hurtig – transition og imitation af "normal", vestlig, demokratisk og velhavende kapitalisme gennem transformation af statslig til privat ejendomsret, som forventedes at kunne gennemføres uden korruption og uden nedbrydning af samfundsordenens legitimitet.

Marx troede faktisk, at ophævelse af den *private* ejendomsret ville bane vejen for kommunismen og at alle politiske og sociale problemer dermed ville forsvinde fra jordens overflade. Det var "løsningen på historiens gåde".⁴⁵ På ganske tilsvarende måde troede mange i 1990, at ophævelsen af den *statslige* ejendomsret ville bane vejen for en velfungerende kapitalisme og løse alle problemer i de tidligere sovjetrepublikker. Alle er jo blevet klogere siden.

De hårdt tilkæmpede sovjetiske økonomiske resultater blev betragtet som en selvfølge, og man kastede sig uforfærdet ud i vilde eksperimenter inklusive privatisering af landets naturressourcer, uanset at der overhovedet ikke findes fornuftsargumenter for at overføre ressourcerenten til private rigmænd.

Reformøkonomerne i regeringen førte det store ord, ifølge Aleksandr Rutskoj nogle "unge fyre i lyserøde shorts, røde skjorter og gule støvler",⁴⁶ som forfægtede en utopisk liberalisme med den fnysende afvisning af alle typer af socialdemokratiske "tredje veje",⁴⁷ der også er så karakteristisk for vestlig markedsliberalisme:

There is no middle way between capitalism and communism. (*The Economist*).⁴⁸

Det var sparsomt med mere artikulerede forestillinger om, hvordan rigdommen rent praktisk skulle indfinde sig.⁴⁹ Massebegejstringen gav sig et andet, omtrent lige så realistisk, udtryk, nemlig i en række finansielle pyramidespil, som vandt udbredelse flere steder i Østeuropa, bl.a. i Rumænien og navnlig i Albanien, hvor omkring halvdelen af befolkningen investerede sine sparepenge i gigantiske

pyramidespil, som brød sammen i januar 1997, hvorpå der opstod uroligheder med krav om, at regeringen skulle kompensere tabene på i alt én mia. dollars.⁵⁰

De forskellige planer for transformation af Rusland på "500 dage" blev taget alvorligt af alle, inklusive IMF og vestlige eksperter, selv af Gorbatsjov, der i sommeren 1990 forhandlede med Jeltsin om et kompromis for en 500 dages plan for hele unionen. Gorbatsjov afstod fra yderligere forhandlinger om planen i november. Jeltsin gjorde et forsøg på at afdæmpe de opskruede forventninger med sin erklæring den 28. oktober 1991 om, at "forholdene vil blive værre for alle i omkring et halvt års tid".⁵¹ Det blev de også og mere til, jf. tabel 1, dog ikke for alle. I 2005, efter 15 år, var BNP stadig 15% mindre end i 1989, men der var skabt en lille, styrtende rig overklasse.⁵²

Udenlandske rådgivere applauderede fra sidelinjen. Mange var uden tvivl velmenende på Ruslands og Østeuropas vegne, men der var nogle materielle ekstragevinster. Der var en interesse i at gøre Rusland og især energireserverne tilgængelige for vestlig, liberalistisk kapitalisme, og hvis der var en risiko for, at det skulle gå helt galt, kunne man jo roligt negligere den, fordi det ikke gik ud over én selv, og fordi der i så fald ville være den fordel, at det ville reducere Ruslands politiske genstridighed.

Den første og vigtigste årsag til 1989-revolutionen er de økonomiske, ideologiske (mis)-forståelser og genoplivningen af middelalderens drøm om slaraffenland, hvor "smørstegte lærker drysser ned fra himlen".⁵³ En anden vigtig årsag bør tilføjes, nemlig at hverken Gorbatsjov eller komitéen bag kupforsøget den 19. august 1991⁵⁴ tyede til våbenmagt hverken indadtil eller udadtil i satellitstaterne. Det gjorde derimod Jeltsin i oktober 1993, da han bombede parlamentsbygningen i Moskva, hvor der ifølge politirapporterne var 189 dræbte.⁵⁵ I Østeuropa var en række folkelige rejsninger blevet slået ned med sovjetisk militærmagt eller truslen herom: DDR 1953, Polen 1956, 1970 og 1980, Ungarn 1956, Tjeko-

slovakiet 1968. Men i løbet af 1988 blev det gradvist klart for de kommunistiske ledere i Østeuropa, at Sovjetunionen ville afstå fra militær indgriben over for politiske ændringer. I Ungarn kunne den politiske udvikling mod pluralisme og demokrati fortsætte; i 1989 blev grænserne til Østrig åbnet, og det banede også vejen for, at Berlinmuren omsider faldt den 9. november 1989, efter at den havde delt Berlin siden den 13. august 1961.

Blandt de sovjetiske ledere var Gorbatsjov den sidste, men han blev den første til at afgive magten godvilligt. Historien vil dømme og forhåbentlig give ham den oprejsning, der tilkommer ham som en humanist, der ikke svigtede socialismen og demokratiet, som ikke tilstræbte *uskorenje* og økonomisk vækst for enhver pris, og som ikke blev korrumpet af politisk og militær magt. Ligesom i Danmark overgeneral de Meza, der blev lagt for had af folkestemningen og afskediget af kongen på grund af rømningen af Dannevirke den 5. februar 1864, er Gorbatsjov én af nederlagets helte.⁵⁶

National frigørelse og demokrati

Selv om drømmeideologien om hurtig og stor velstand sammen med Gorbatsjovs afståen fra militær magtanvendelse er nøglen til forståelse af udviklingen, også i Østeuropa, var ønsket om demokratiske frihedsrettigheder en tredje væsentlig samvirkende drivkraft, navnlig i form af national frigørelse.

I Rusland opstod i kølvandet på Gorbatsjovs *perestrojka* en demokratibevægelse bestående af en række grupperinger, både inden for og uden for SUKP. Mange af dem samledes under paraplyorganisationen *DemRossija*, som ifølge meningsmålinger i foråret 1991 støttedes af omkring 40% af befolkningen, såvel i Moskva som blandt minearbejderne.⁵⁷ De demokratiske bevægelser vandt flertal i Moskvaskas og Leningrads bysovjetter i marts 1990, bragte Jeltsin til magten i den russiske folkekongres i 1990 og skabte dermed den duale magtstruktur mellem Jeltsin og Gorbatsjov i 1990-91, hvor *DemRossija* nåede sit zenit. Ef-



Moskovitter i kø foran en bank for at veksle 50 og 100 rubelsedler i 1991. (Foto: Arbejdermuseet & ABA)

ter det fejlslagne kup den 19. august 1991 støttede de demokratiske bevægelser Jeltsins magtovertagelse, og de støttede ligeledes Sovjetunionens opløsning i december 1991 samt den økonomiske chokterapi fra 1992. Også for demokratibevægelserne havde økonomisk velstand første prioritet.⁵⁸

Men derefter skiftede Jeltsin strategi og støttede sig i stigende grad på den politiske og økonomiske elite i sin langvarige kamp mod lovgivningsmagten. Dybe meningsforskelle opstod mellem demokratibevægelserne og Jeltsin-elite, som domineredes af reformøkonomisk markedsfetichisme, om grundlæggende spørgsmål som chokterapi, privatisering, republikkernes uafhængighed og magtfordelingen mellem lovgivningsmagten og præsidenten. *DemRossija* udviklede sig aldrig til et politisk parti og forsvandt efter kuppet den 21. september 1993, hvor Jeltsin opløste Den Øverste Sovjet og Folkekongressen og med

udbredt billigelse i vesten tiltog sig diktatorisk magt, indtil det nye, svækkede parlament, Dumaen og Føderationsrådet, samledes i januar 1994.

I de 14 ikke-russiske sovjetrepublikker og i Østeuropa blev kravet om demokrati og frigørelse fra sovjetsystemet i første række til et krav om national frigørelse. Sovjetimperiet var et ejendommeligt imperium, for der var ingen russisk udbytning hverken af sovjetrepublikkerne eller af de østeuropæiske lande. De fattige republikker i Centralasien og Kaukasus modtog russisk u-landshjælp til industriel udvikling i betydelig skala, mens Sovjetunionen uden for sovjetblokken ikke ydede nævneværdig ulandsbistand undtagen til nogle få politisk og militært udvalgte lande. Sovjetrepublikkerne og de østeuropæiske lande blev subsidieret med billig russisk energi. Subsidieringen er gradvist blevet afviklet, hvilket i 2005 og 2006 har vagt stor harme og skabt

politiske kriser i forhold til Ukraine, Georgien og Hviderusland. *The Economist*, som ellers har været markedsliberalismens utrættelige fortaler siden 1843, kalder det "tyrannisk og lunefuldt", selv om det russiske gasmonopol *Gazprom* ikke gør andet end så småt at tilnærme sine energipriser til verdensmarkedets. Værre endnu var det, at *Gazprom* i 2006 gennemtrumfede en genforhandling af *Shell's* energiprojekt på Sakhalin, hvilket betegnes som "brutale gangstermetoder".⁵⁹

Andre folkelige bevægelser havde også betydning, bl.a. miljøbevægelser i Baltikum og i Ungarn, idet dette var en af de få nogenlunde legale kanaler for politiske ytringer. Efter at de demokratiske og nationale bevægelser havde sejret – hvad de i hvert fald midlertidigt gjorde overalt undtagen i Hviderusland og blandt nationale minoriteter inden for Ruslands grænser – spaltede de sig forståeligt nok i forskellige politiske interesser. Demokrati er typisk et middel, en betingelse for, at ens egen – store og udbyttede – gruppe kan få noget indflydelse og især nogle økonomiske fordele.⁶⁰ Kampen for demokratiet er som regel mest entusiastisk, når man selv forventer at få materielle og andre fordele af det.

Den demokratiske bevægelses udrangering anskues ofte som en forpasset mulighed – blandt adskillige andre,⁶¹ nemlig en mulighed for at opnå noget, som har stor lighed med Gorbatsjovs socialdemokratiske vision. Den er også baggrunden for to bemærkelsesværdige henvendelser til den russiske offentlighed fra i alt 18 fremtrædende amerikanske og russiske økonomer, deriblandt tre Nobelpristagere.⁶² Hvis Gorbatsjovs reformer var på det rette spor, så blev de i hvert fald effektivt afsporet af ideologisk og national masseentusiasme og beregnende økonomiske og politiske interesser i øst og vest.

Overalt var økonomisk vækst det fælles, dominerende mål, og overalt blev der med dette for øje iværksat omkalfatringer af samfundene efter samme radikale, markedsøkonomiske opskrift: stabilisering, privatisering, indre og ydre liberalisering.

Arbejderbevægelsens bidrag til omvæltningerne

Glasnost-tidens demokratibevægelse havde rødder i den tidligere, illegale dissident- og menneskerettighedsaktivisme og var i høj grad et oprør blandt højtuddannede *spetsialisti* med prominente akademimedlemmer som frontfigurer, bl.a. Andrej Sakharov og Gavriil Popov, den senere borgmester i Moskva fra 1991. Ifølge spørgeskemaundersøgelser fra 1992 var 80% af *DemRossija*-aktivisterne intellektuelle med højere uddannelse, selv om deres andel af hele befolkningen var betydeligt mindre, nemlig 28%.⁶³

De højtuddannede led muligvis mere end andre under det hykleri, som gennemsyrede sovjetsamfundet, og havde derfor mest at vinde ved ytringsfrihed og demokrati. Men der var også et element af materiel klassekamp. Selv om de højtuddannede nød stor prestige og havde visse materielle fortrinsrettigheder, var lønforskellene langt mindre end i de vestlige lande,⁶⁴ og de betragtede sig selv som underprivilegerede sammenlignet med tilsvarende grupper i vesten. Derfor var der i *intelligentsijaens* oprør et krav om øget ulighed, hvilket også snart blev virkeliggjort, men modsat forventningerne blev det en "selvlikvidering" af *intelligentsijaen*, hvis indkomster mindske og i visse tilfælde helt forsvandt.⁶⁵ I årene 1993-2006 drev EU-Kommissionen organisationen INTAS (International Association for the Promotion of Cooperation with Scientists from the Independent States of the Former Soviet Union) med det formål at støtte fysikere og andre forskere, deriblandt Nobelpristagere, hvis kilder til forskningsmidler og løn var tørret ud. Initiativet kom fra forskere i Vesteuropa, som i nogle tilfælde simpelt hen rejste til Rusland medbringende kontante beløb, hvormed de forsøgte at holde deres fremragende russiske kolleger og deres forskning nogenlunde på fode.

Ligesom i Sovjetunionen var der også intellektuelle demokratibevægelser i de østeuropæiske lande, dog med undtagelse af Bulgarien og Rumænien, og der var desuden fol-

kelige bevægelser blandt arbejderne, men de var temmelig uafhængige af hinanden og havde også forskelligt sigte, idet de folkelige protester drejede sig mere specifikt om økonomiske spørgsmål.

I Sovjetunionen var der ikke folkelig begejstring for Gorbatsjovs *perestrojka*. Tværtimod bidrog arbejderne aktivt til at spænde ben for reformerne gennem den udbredte, folkelige modstand mod reformer af prissystemet. Urealistiske, lave priser, især på forbrugsvarer, har altid været en achilleshæl for planøkonomierne, ikke fordi de ansatte i den sovjetiske priskomité, *Goskomtsen*, ikke kunne udregne priser, som ville skabe ligevægt mellem udbud og efterspørgsel, men fordi realistiske priser dels var ideologisk suspekte, dels var folkeligt upopulære. Mange vestlige turister udlagde det som et bevis på fattigdom, at "der ingen varer var i butikkerne". Omvendt anså mange sovjetborgere det for et velstandstegn, at "priserne er så lave, at almindelige mennesker har råd til at købe varerne". Begge opfattelser er naturligvis udtryk for en illusion, hvis der ved velstand forstås størrelsen af det samlede, årlige forbrug. Der bliver jo hverken flere eller færre varer af, at priserne sættes for lavt.

Når man vil decentralisere de økonomiske beslutninger, hvilket var idéen med *perestrojkaens* virksomhedsautonomi, arbejderindflydelse, decentrale investeringer, forpagtningsystemer, kommercielle banker m.v., så er realistisk prisdannelse, som evt. kan være markedsbestemt, en uomgængelig nødvendighed. "Uden en prisreform kan de økonomiske reformer ikke gøre fremskridt", som Gorbatsjov sagde i 1988.⁶⁶ Men den politiske ledelse veg stadig tilbage, fordi prisændringer, som jo også betød prisstigninger, var alt for politisk sprængfarligt. Alle de toneangivende sovjetiske økonomer, som ellers havde ivret for en prisreform, skiftede holdning i efteråret 1988 og erklærede samstemmende, at prisreformen burde udsættes. Når man spurgte hvorfor, var svaret "*ulitsa*", dvs. "gaden" eller med andre ord folkelig modstand.⁶⁷

Det lykkedes at gennemføre rationelle pris-

tilpasninger i Tjekoslovakiet i 1969 og i Ungarn efter 1980,⁶⁸ men normalt var det politisk umuligt. Planlagte og siden skrinlagte prisstigninger fremkaldte protester og strejker i Polen i 1970, hvor Gomulka måtte gå af og blev erstattet af Gierek, og igen i 1976 og 1980, hvor de var den direkte anledning til starten på *Solidarnosc*-bevægelsen, der med Lech Walensa som leder udviklede sig så slagkraftigt, at regimet måtte svare med indførelse af Jaruzelskis militærstyre den 13. december 1981.

De berømte 21 krav fra Gdansk-aftalen den 31. august 1980 var af en sådan art, at ingen magt på jorden havde økonomisk mulighed for at opfylde dem. De var overvejende økonomiske og indbefattede 50% lønforhøjelse til alle, fuld løn under strejke, lavere pensionsalder (50 år for kvinder, 55 år for mænd) og højere pensioner, flere boliger m.v. Som fagforening og arbejderbevægelse fremtræder *Solidarność* derfor umiddelbart uartikuleret. Men de 21 krav kan alternativt fortolkes som arbejdernes desperate protest mod umyndiggørelse og politisk tvang og et forsøg på at "put the issue of dignity first".⁶⁹

Man kan også opfatte *Solidarnosc* som et oppositionsparti, der arbejdede under specielle vilkår, men alligevel formåede at finde effektive og velvalgte politiske midler. Kritikken for dårlig økonomisk ledelse og fødevarer-mangel ramte partiet hårdt, uanset at fødevarer-mangelen i høj grad skyldtes befolkningens krav om uændrede priser. Økonomisk vækst og levekårsforbedringer var styrets legitimeringsgrundlag og derfor det ømme punkt, hvor en politisk kritik ikke kunne afvises. Strejkevåbnet var ligeledes effektivt, idet regeringen ikke havde noget modvåben; i de socialistiske lande kunne arbejdere ikke afskediges, uden at de fik anvist nyt arbejde. *Solidarnosc* fik over 10 mio. medlemmer ud af Polens daværende befolkning på 35 mio. Ved kongressen ét år efter, i september-oktober 1981, var de vigtigste krav af politisk art: ytringsfrihed, frie valg og arbejderstyre på virksomhederne, hvilket blev delvis realiseret i løbet af 80'erne, også arbejdernes medbestemmelse, som skab-

te problemer for privatiseringen i Polen i 90'erne.⁷⁰

Endelig kan man se strejkerne mod prisforhøjelser og mod svigtende fødevarerforsyninger som et udtryk for, at arbejderne betragtede "den reelt eksisterende socialisme" som deres statsmagt og derfor en statsmagt, som det nyttede at stille krav til. I marts 1991 strejkede minearbejderne i Kuzbass med krav om Gorbatsjovs afgang og om russisk, ikke sovjetisk, kontrol med minerne. Strejkerne bredte sig mod nord til Vorkuta og mod syd til Donbass, og den 26. april nedlagde 34 mio. russere arbejdet. Kravene var først og fremmest økonomiske, ikke politiske, men det drejede sig ikke længere om pristilpasninger, gradvise reformer og demokratisering, men om revolutionær gennemførelse af demokrati, markedsøkonomi og hurtige genveje til økonomisk velstand, som rev alt og alle med sig.⁷¹

Endelig i 1989 lykkedes det i femte forsøg de polske kommunister at gennemføre kraftige prisforhøjelser, men det blev også den sidste tjeneste, de kom til at yde fædrelandet, inden regimet blev væltet ved valgene i juni 1989. I Rusland blev priserne fordoblet i april 1991 og derpå næsten totalt liberaliseret den 2. januar 1992. I de følgende år udviklede der sig en kaotisk hyperinflation, dvs. prisstigninger på over 50% om måneden, så at priserne stiger med en faktor 130 eller mere om året, og befolkningen mistede sine sparepenge indtil flere gange i løbet af 90'erne. Men strejkerne hørte op. Der var ikke længere noget statsligt priskontor, som man kunne klage til over prisstigningerne.

Kapitalismen i Rusland og Østeuropa

Kapitalismens genindførelse i Rusland og Østeuropa udløste en depression af en længde og dybde, som ikke tidligere er observeret i fredstid, jf. tabel 1 søjle 4-7. Men virkningerne har været meget forskellige i de enkelte lande. Generelt er det gået værst, jo længere man bevæger sig østpå, altså – og ikke ganske tilfældigt – jo længere fugleflugtsafstan-

den er mellem Bruxelles og det pågældende lands hovedstad. Produktionsnedgangen var mere end 60% i Georgien og Ukraine, 35-50% i de fleste andre sovjetrepublikker og 15-25% i Østeuropa. Efter 10 år, i 2000, havde Polen og Slovenien genvundet 1989-niveauet, og i 2005 var det sket i næsten hele Østeuropa, i Baltikum og i Hviderusland, mens det russiske BNP stadig var 15% lavere end i 1989. Værst gik det i Ukraine; BNP faldt uafbrudt frem til år 2000, et samlet fald på 62%, og endnu i 2005 var BNP 43% mindre end i 1989. Blandt sovjetrepublikkerne er det økonomisk set gået bedst i Estland, som har indført kapitalisme og demokrati mest konsekvent, og i Hviderusland, som hverken har indført det ene eller det andet.

Den kapitalistiske restauration har ikke været uden ofre. I Rusland er folketallet faldende, især på grund af faldende fødselstal. Men desuden er dødeligheden steget. I begyndelsen af 90'erne faldt fertiliteten voldsomt fra 15.8 promille i 1985-1990 til 8.9 promille i 1995-2000, og dødeligheden steg fra 10.8 til 14.5 promille for samme perioder.⁷² Fertilitet og dødelighed påvirkes af en lang række forhold, men det tidsmæssige sammenfald og ændringernes størrelse hæver det over enhver tvivl, at samfundsomvæltningerne er hovedårsagen. Der er sket en stigning i dødeligheden som følge af alkoholisme og ulykker og som følge af sygdomme som tuberkulose, men en betydelig del af dødelighedsstigningen kan ikke udredes nærmere.⁷³

I 30'erne kostede regeringens terror og samfundsomvæltningerne, ikke mindst kollektiviseringen og den deraf udløste hungersnød, millioner af døde. Der blev ikke offentliggjort dødelighedstal, men folketællinger for 1926 og 1939 blev offentliggjort, og ved at fremskrive med de relative tal for dødelighed og fertilitet i 20'erne kunne man beregne det "demografiske underskud", som svarede til, hvad Stalintidens politik havde kostet af menneskeliv. I 1926 var folketallet 142 mio. og den årlige tilvækst 3 mio.; i 1939 var folketallet 170 mio., dvs. 28 mio. større end i 1926. Men på de 13 år burde tilvæksten have

været 39 mio., og der er altså 11 mio. mennesker, som er "demografisk forsvundet".⁷⁴ Der er fortsat mange uafklarede forhold angående antallet af dødsofre i 30erne. Alene hungersnøden i 1932-33 kostede omkring 5 mio. døde, men dertil kommer de øvrige dødsårsager, og en størrelsesorden på godt 10 mio. døde er næppe forkert.⁷⁵

Anvendes samme metode på perioden 1990-2000, fører det til, at "det demografiske underskud" i denne ti-årsperiode udgør 11 mio. mennesker alene i Rusland, som kun omfatter godt halvdelen af den sovjetiske befolkning. I 1990 havde Sovjetunionen 289 mio. indbyggere og Rusland 148 mio.⁷⁶ Den naturlige, årlige tilvækst i Rusland var 5 promille i 1985-1990 svarende til .74 mio. i 1990,⁷⁷ og i år 2000 skulle folketallet således være vokset til 156 mio., men det var 145 mio., altså 11 mio. lavere. Dertil kommer en betydelig nettoindvandring på o. 200.000 om året.⁷⁸

En stor del af det demografiske tab skyldes udeblevne fødsler, men faldende fødselstal karakteriserer mange udviklede lande. Derimod er stigningen i dødeligheden exceptionel, selv om der også forekom perioder med stigende dødelighed i Østeuropa og Rusland før 1989. Hvis det forsigtigt anslås, at dødeligheden er steget fra 11 promille før 1990 til 14 promille derefter – et groft skøn, som ikke tager hensyn til mindre effekter af ændret alderssammensætning – giver det en årlig overdødelighed på 0.5 mio. eller 8 mio. fra 1990 til 2006, alene i Rusland.⁷⁹ Antallet af dødsofre for Stalins kollektivisering og terror i 30erne var som nævnt ovenfor o. 10 mio., og de sovjetiske tab under anden verdenskrig anslås til 27 mio. mennesker.⁸⁰

Kun få mennesker er klar over, at transitionen i Rusland reducerede produktionen med 45% frem til 1998 og kostede millioner af døde – samme størrelsesordenen som i 30erne i løbet af de første 15 år. Som Bent Jensen så rigtigt skriver, kan begivenheder hurtigt synke i glemsel,⁸¹ i visse tilfælde endnu førend de er indtruffet.

I 30erne blev oplysningerne undertrykt. I dag er det ikke nødvendigt at undertrykke dø-

delighedstallene. Det sørger den fremherskende, liberalistiske opinion i de vestlige lande selv for, og den gør det lige så villigt, som venstrefløjsmindretallet gjorde det i 30erne, og mere effektivt. Dengang kunne man trods alt læse om hungersnøden i aviser og kronikker, men i dag er næsten alle overbevist om, at "at de fleste russere i dag har det bedre end nogensinde før".⁸² "Privatiseringen er imidlertid stadig en af de mere succesrige økonomiske reformer i Rusland, alene i kraft af, at den blev gennemført".⁸³ Transitionen i Rusland er "a cause for celebration".⁸⁴ Udbredte politiske ideologier konfronteres nødigt med ubehagelige fakta, som i stedet fremkalder talrige, fantasifulde former for bortforklaringsteknik.⁸⁵

Den velmenende gode vilje til at se den borgerlige verden som den bedste af alle mulige verdener erstatter i vulgærøkonomien ganske nødvendigheden af sandhedskærlighed og videnskabelig forskertrang. (*Kapitalen*, bd.3, 1894).⁸⁶

Kapitalen driver af blod og snavs, fra top til tå, ud af alle porer. (*Kapitalen*, bd.1, 1867).⁸⁷

De radikale økonomiske reformer medførte et produktionsfald, som sammen med den voldsomme stigning i uligheden skabte (*en*) en hidtil uset social nød, hvor store dele af befolkningerne sank ned i fattigdom. Det førte også protester og strejker med sig mange steder, bl.a. i Polen i 1992, og i Rumænien bremse det regeringens økonomiske reformer i 1991. Men generelt var omfanget af sociale protester, strejker og demonstrationer ikke stort, og arbejderbevægelsen og fagforeningerne fik ikke megen indflydelse hverken politisk eller økonomisk i form af centraliserede lønforhandlinger.⁸⁸ Dog fik i adskillige lande socialdemokratiske og ofte ex-kommunistiske partier magten ved frie valg, således i Polen 1993 og 2001, i Bulgarien 1994, i Ungarn 1994 og i Tjekkiet 1998.⁸⁹

Men heller ikke det fik større politisk betydning. Overgangen til kapitalisme fortsatte med liberalisering, privatisering og ulighed,



*Bygning af gasrørledning i Sovjet i 1982. Rørledningen skal bringe gas fra Sibirien til Vesteuropa.
(Foto: Arbejdermuseet & ABA)*

og i Ungarn og Polen var det venstrekoalitioner, som gennemførte de mest radikale økonomiske reformer i god forståelse med fagbe-

vægelsen. Selv for socialpolitikken i snæver forstand, dvs. pensioner, børneydelser og arbejdsløsheds- og sygedagpenge, har sådanne

politiske skift kun haft marginal betydning.⁹⁰ Ingen af arbejderregeringerne formåede at formulere en alternativ politisk vision, og de troede formentlig heller ikke på, at det kunne lade sig gøre. Desuden var de under pres fra udlandet, ikke mindst EU, og fra internationale organisationer som EBRD, Verdensbanken og IMF, som godt kunne affinde sig med den sociale nød og som ydede hårdt tiltrængt finansiel bistand med *conditionalities* i form af yderligere markedsøkonomiske reformer; således fik Polen i 1991 eftergivet halvdelen af sin udlandsgæld til statslige kreditorer betinget af fortsat stabilisering og markedsøkonomiske reformer. Befolkningerne viste deres temmelig afmægtige utilfredshed ved nærmest konsekvent at udskifte regeringerne ved hvert eneste valg. Med årene er den folkelige modvilje blevet mere afdæmpet og erstattet med stadig mere positive holdninger til de markedsøkonomiske reformer.

Den politiske kontrol med økonomien blev mere eller mindre afviklet gennem overdragelse af ejendomsretten til private i ind- og udland. Mulighederne for at føre økonomisk politik er stærkt begrænsede, når store dele af produktionsapparatet ejes af udlændinge, som fx i Estland, som ikke har nogen statslig udlandsgæld, men hvor over 90% af bankerne ejes af udenlandske, især skandinaviske banker, og hvor underskuddet på betalingsbalancen er o. 15% af BNP.⁹¹ Mulighederne begrænses også af den meget store udvandring, flere millioner fra Polen og de baltiske lande, som fulgte efter medlemskabet af EU i 2004. I Letland er befolkningstallet faldet fra 2.9 mio. i 1991 til 2.3 mio.

Den massive privatisering har overalt været ledsaget af vilkårligheder og korrupsion, selv i Tjekkiet, som foruden det forhenværende DDR formentlig havde mest styr på processen. I Tjekkiet skete en storstilet uddeling af næsten gratis investeringskuponer i begyndelsen af 1992 for at sætte fart i privatiseringen. Tre fjerdedele af alle voksne indbyggere købte en kuponbog lydende på 1000 points for en symbolsk betaling af 1035 koruna, svarende til en gennemsnitlig ugeløn. Kuponerne kunne

ikke sælges videre, men åbenbart har man accepteret en art salg på termin, idet omkring 80% af alle kuponer er overdraget til investeringsfonde, hvoraf nogle til gengæld lovede at betale 10 gange den oprindelige pris på 1035 koruna eller mere for kuponerne senest et år efter privatiseringen af statsvirksomhederne. I betragtning af, at hver kuponbog menes at svare til aktiver på 25-80.000 koruna, var det en meget fordelagtig aftale for fondene. Men udsigten til denne hurtige gevinst var afgørende for afsætningen af kuponbøgerne, som ellers truede med at gå i stå. En privat fond ved navn *Harvard Capital & Consulting*, som ejedes af en ung emigrant fra USA af tjekkiske afstamning ved navn Viktor Kozeny, var den første, som tilbød 1000% på ét år, og den opnåede at disponere over 20% af samtlige kuponer. Det lykkedes HC&C at indfri sit løfte, og der blev endda 200 mio \$ til overs til Viktor Kozeny, hvormed han skyndsomst fortrak til Bahamas.⁹²

Moralen er tilsyneladende, at det er meget vanskeligt at få milliarderne til at flyve rundt i luften på en velordnet måde, og det har det altid været, således "tyveriet af statsdomænerne" efter den glørværdige revolution i England i 1688 og ligeledes "røveriets parlamentariske form ... med andre ord dekretter, hvorved de store jordbesiddere skænker folkets jord som privatejendom til sig selv" (*Kapitalen*, bd.1, 1967), da indhegningen af fælledeerne blev lovfæstet i det 18. århundrede.⁹³

Argumentet for privatøkonomisk drift er, at chancen for at tjene rigtig mange penge er et kraftigt virkende incitament, som skaber omkostningseffektivitet, dynamik og den konkurrencens friske blæst, som bortvejrer pamperi og sløseri. Det forudsætter, at der er tale om konstruktiv, forretningsmæssig aktivitet med dertil hørende risiko. Men det gælder ikke for naturressourcer. Det var helt meningsløst at forære ressourcen – dvs. værdien af olie- og gasressourcer, som ligger i jorden – til russiske ekstraktionskapitalister, hvis formuekoncentrationer afspejles i det aktuelle byggeboom i Moskva.⁹⁴ Når nu Rusland har så store problemer med skatteinddrivning og kapital-

flugt, når ressourcerenten er et så attraktivt skatteobjekt, og når olie og gas er endnu mere dominerende i Ruslands eksport i dag end i sovjettiden, o. 80%, så er det komplet misvisende at hævde i forbindelse med ejendomsretten til naturressourcerne, at "det er mest effektivt, hvis den er privat" (Martin Paldam),⁹⁵ eller at "private and privatized enterprises outperformed public enterprises all over the world" (Anders Åslund).⁹⁶

Man kan opfatte Putins politik over for udenlandske energiselskaber som et forsøg på at genvinde den demokratiske kontrol med folkets ejendom, hvis ellers Putin kan siges at repræsentere det russiske folk. Putins Rusland er blevet karakteriseret på mangfoldige måder, bl.a. således af Aleksandr Zinoviev: "en bastard, en hare med horn, som kombinerer skjult sovjetisme og elementer af vestlige værdier med den russiske ortodokse kirkes åndsformørkede feudalisme."⁹⁷

Konturerne af det nye kapitalistiske Rusland tegner sig stadig klarere: social og økonomisk elendighed for store dele af befolkningen; eksorbitant ulighed; privatiseret statsmagt uden legitimitet og uden politiske visioner; kulturel forvitring, men trods alt fortsat mere ytringsfrihed og mindre hykleri, ikke mindst angående Sovjetunionens historie, selv om Putins såkaldte "kontrollerede" demokrati mere og mere nærmer sig en parodi. Der er tiltagende statskontrol af presse og fjernsyn; oppositionspartier chikaneres, og kandidater kan udelukkes for "ekstremisme"; spærregrænsen for partirepræsentation i Dumaen hæves nu til 7% uden mulighed for valgforbund.⁹⁸ Putin forsvarer det med, at lignende metoder forekommer i vestlige samfund. For tiden er denne undertrykkelse formentlig ret overflødig, for Putin er populær. Hvad dissidenten Andrej Amalrik sagde i sit eksil om Brezhnev-styret i 1970, er ved at blive til virkelighed igen:

... de er eksperter i at bevare magten på deres hænder, men de har ikke gnist af anelse om, hvad de skal bruge den til.⁹⁹

Med retsstat og demokrati er det så som så i Putins Rusland. Det er værre med begge dele i de tidligere sovjetrepublikker end i Østeuropa, selv om fx Kirgisistan længe blev tiljuble af de vestlige, reformøkonomiske klakører som "et tentativt demokrati",¹⁰⁰ ligesom de havde forståelse for Putins "tiltag for at bringe den mest kritiske del af pressen under kontrol".¹⁰¹ Omvendt er der sket store fremskridt i de østeuropæiske lande, som ligger nærmere Bruxelles.

Udviklingen i 90erne har givet den utopiske liberalisme et knæk som økonomisk ideologi. Den vildt optimistiske markedsfetichisme er blevet fortrængt af mere nuancerede opfattelser, og den "tredje vej" er blevet delvis rehabiliteret. Der er sket en tilbagevenden til tidligere gængse sandheder blandt økonomer, og der er en voksende erkendelse af, at samfundets institutioner og kulturen i almindelighed og staten i særdeleshed har afgørende betydning for, hvor godt det økonomiske system fungerer. Men der er, fx blandt russiske økonomer, meget forskellige opfattelser af, hvordan staten bør øve sin gavnlige indflydelse, gennem aktiv planlægning og statslig ejendomsret eller gennem en mere minimalistisk kontrol af et i hovedsagen selvregulerende frit marked.¹⁰²

Den ideologiske tendens er generel og afspejles også i Verdensbankens årlige rapporter, hvor man i 1996 kunne læse, at

liberalization has indeed been a good investment; ...

the government must stop restricting and directly controlling private commercial activity; ...

all transition governments should aim to minimize their direct and indirect role in the allocation of resources.¹⁰³

Der skete et markant skift fra Verdensbankens 1996-rapport til 1997-rapporten, hvor anbefalingerne var

matching the state's role to its capability; ... raise state capability by reinvigorating public institutions.¹⁰⁴

Der er dog ikke nødvendigvis tale om tilbagevenden til hverken utopisk eller videnskabelig socialisme.

Det socialistiske tilbageslag

Efter sigende svarede den mangeårige kinesiske udenrigsminister Zhou En-lai følgende, da man spurgte ham om hans vurdering af betydningen af den franske revolution i 1789: "Det spørgsmål er det endnu alt for tidligt at danne sig en mening om". Det kan mane til forsigtighed, når man forsøger at vurdere virkningerne af 1989-revolutionen. Men et forsøg er følgende:

Planøkonomien kollapsede ikke, og Sovjetunionen brød ikke sammen. Begge dele blev bevidst og aktivt afskaffet med bred, folkelig støtte også fra de demokratiske bevægelser. Der fulgte adskillige års økonomisk kaos med hyperinflation, depression og social elendighed.

Og det politiske tilbageslag er om muligt endnu dybere. Reformøkonomerne havde en bevidst strategi og var helt klar over, at folkestemningen i begyndelsen af 90'erne var et "window of opportunity", som skulle udnyttes til så hurtig privatisering som muligt, fordi de nye, private ejendomsrettigheder og dertil knyttede meget stærke interesser ville gøre udviklingen mod kapitalisme irreversibel og forhindre enhver form for socialistisk politik i mange år frem.¹⁰⁵ Det går betydeligt nemmere at uddele statslig ejendom til private (der opstår store personlige gevinster, mens tabene er jævnt fordelt) end at inddrage privat ejendom til staten (der påføres store personlige tab, uden at nogen oplever følelige personlige gevinster). Ligesom det er lettere at gøre en dr.scient. i fysik til gadesælger end omvendt, er det også lettere at afvikle socialismen end at opbygge den.

I 90'erne var der i Østeuropa og Baltikum udbredt folkelig tilslutning til det nye politiske system, dvs. demokratiet, samtidig med, at der var stor skepsis over for de økonomiske reformer. Opinionsbalancen, dvs. procentandelen, som stiller sig positivt, minus procen-

tandelen, som forholder sig negativt, har hele tiden været positiv over for demokratiet, mens den i perioder har været negativ over for det økonomiske system i alle landene undtagen Estland. I Slovakiet var opinionsbalancen uafbrudt positiv for det politiske regime og negativ for det økonomiske system i 90'erne. Men i 2005 er det ændret. I Centraleuropa er begge opinionsbalancer positive, +30% for det politiske regime og +20% for det økonomiske system. I Baltikum er det endnu mere udtalt, navnlig i Estland, hvor begge opinionsbalancerne er o. +60%. Mindst entusiastisk er opinionen i Polen, hvor balancerne er o. 10%.¹⁰⁶ I Rusland er der udbredt folkelig modvilje mod den store økonomiske ulighed; i 1997 var 73% imod privateje af store virksomheder, og 36% foretrak det sovjetiske regime fremfor det nuværende, mens 2% svarede omvendt; samtidig er politisk frihed og demokrati meget højt værdsat. Kommunistpartiet nåede aldrig over 33% af stemmerne ved valgene i 90'erne.¹⁰⁷

For arbejderbevægelsen og socialismen er udsigterne dystre. Nogle føler et sørgmodigt stik i hjertet ved at se det sidste spinkle håb om socialisme i Rusland og andre steder svinde i mørket bag den vestlige horisont. Men solen står altid op igen efter en vis tid, selv efter en polarnat, og måske kan vi sågar sige som Vergil: "Hvis vi lever længe nok, vil vi kunne le selv ad dette". Andre har allerede længe moret sig hjerteligt og forestillet sig, hvordan fremtidens studerende vil se på det 20. århundredes kamp mellem fascisme og socialisme – "whose claims seems so implausible, almost even comical" (Gale Stokes) – med samme forståelsesproblemer, som studerende i tidligere generationer så tilbage på de religiøse krige i det 16. og det 17. århundrede.¹⁰⁸ Her opfattes revolutionen i 1989 som tilbagevenden fra en aberration til en normal, demokratisk, pluralistisk, kapitalistisk udviklingstendens.¹⁰⁹

Man kan også opfatte 1989 som et midlertidigt tilbageslag for en anden, mere fundamental udviklingstendens, nemlig en vedvarende, utopisk bestræbelse på at skabe et

mindre brutalt, mere menneskevenligt samfund,¹¹⁰ hvor den fattige "spiser honning af løvens mund". Tilbageslaget skyldtes udbredt tiltro til en økonomisk ideologi om markedsliberalisme som genvej til hurtig rigdom, der fejede sociale værdier til side.

Jeg beder om tilgivelse, fordi mange af vore drømme ikke er blevet til virkelighed, fordi det, vi troede ville blive let, viste sig smerteligt vanskeligt. Jeg beder om tilgivelse for ikke at have opfyldt forhåbningerne hos de mennesker, som troede, at vi kunne komme fra den grå, stagnerende, totalitære fortid til en lys, rig og civiliseret fremtid i ét spring. Jeg troede selv på det.

(Boris N. Jeltsin, *fratrædelsestale som russisk præsident*, 31. december 1999).¹¹¹

Noter

1. Aage, 1994:63-72; Shlapentokh, 1999:1170-1173.
2. Stokes, 1993:4.
3. Garcelon, 2005:222.
4. *The Economist*, 26 November 2005, p 33.
5. Aage, 1994:28,116-141.
6. Haue, 2003.
7. Haue, 2003:31,10,34.
8. fx i *The Economist*, 2 April 2005, p 73.
9. Aage, 2004b:119-126.
10. Aage, 1998a:3-15.
11. Se fx Ritt Bjerregaards dobbeltkronik i *Politiken* 30.-31. maj 1997 og forsøgene på at korrigere dens fejlagtige oplysninger af Jørgen S. Nørgård (*Politiken* 16.6, 27.7) og Hans Aage (21.6) samt Ritt Bjerregaards reaktion (26.6).
12. fx i *Politiken*, 31. januar 2001; jf. Aage, 1994:9.
13. Ioffe, 2005:202.
14. *The Economist*, 3 October 1998, p 42; 21 July 2001, survey p 15; Ioffe, 2005:184-187.
15. Åslund, 2002:8,32,83,348.
16. Aage, 2004a.
17. *The Economist*, 23 August 2003, p 27.
18. et officielt udtryk fra Brezhnev-tiden.
19. *Ekonomicheskaja Gazeta* (Marts 1986, nr. 10):11.
20. 5.Mos.8,3; Matth.4,4; Luk.4,4.
21. Cook, 1994.
22. Marx & Engels, 1973:47.
23. Den sovjetiske forfatning af 7. oktober 1977, artikel 108.
24. Jensen, 1981:5; jf. Jensen, 1984, hvor danske

opfattelser af Sovjetunionen skildres med mange tankevækkende og chokerende eksempler.

25. Nuti, 1981.
26. Kulavig, 2004:220.
27. Neersø, 1981.
28. Trotskij, 1936:112,254.
29. Jurij Afanasiev, citeret af Sørensen, 2002:18.
30. fx Stokes, 1993:3-6,253.
31. Sørensen, 2002:20.
32. Shatalin et.al., 1990:25.
33. Koch, 1945:26,55.
34. I første omgang havde man dog overset det, så hele første oplag af den russiske udgave måtte makuleres; *Information* 26. oktober 1993; *Politiken* 28. oktober 1993.
35. Aage, 1994:83-97.
36. Politisk beretning fra TsKKPSS til SUKPs 27. partikongres, 25. februar 1986. *Ekonomicheskaja Gazeta* (marts 1986, nr. 10):3-20, p 6.
37. Nove & Nuti, 1972; Aage, 1994:47-62; Aage, 1998b.
38. Aage, 1994:83-97.
39. *The Economist*, 21 May 2005, pp 23-25.
40. Aage, 1998b.
41. Amalrik, 1970:67.
42. Marx & Engels, 1973:30.
43. Aage, 1991; Garcelon, 2005:13,22,227; Paldam, 2002:21,51-53.
44. Shlapentokh, 1999:1167-1170.
45. Marx & Engels, 1962-68, *Ergänzungsband*:1.536; Aage, 2004b:93-102; Ollman, 1977.
46. RFE/RL *Research Report* 2 (1 January 1993, No. 1):54.
47. Zweinert, 2006:185.
48. *The Economist*, 28 October 1995, p 15.
49. Reddaway & Glinski, 2001:236-41.
50. *The Economist*, 15 February 1997, p 28; Rothschild & Wingfield, 2000:291.
51. *Izvestija*, 28. oktober 1991, p 1.
52. I 2006 udgjorde det reale BNP 93% af niveauet i 1989 (foreløbige tal fra EBRD, jf. kilden til tabel 1), altså en vækst fra 1989 til 2006 på i alt -7%. Alligevel stod der i *The Economist* (28 April 2007, p 18) at læse, at Ruslands BNP i årene 1992-2006 slet ikke faldt, men derimod steg og dét med ikke mindre end 1011%, dvs. med en faktor 11. Hvordan kan det gå til? For det første er basisåret ændret fra 1989 til 1992, og i denne periode faldt Ruslands reale BNP med 21% – som en direkte følge af markedsreformerne. For det andet er BNP opgjort i dollars til aktuelle valutakurser; i 1992 var inflationen i Rusland over 2000%, og i perioder var der hyperinflation (dvs. mere end 50% om måneden eller mere end 13000% om året) – som en direkte følge af markedsreformerne. I en situation med så kraftig inflation vil rubelkur-

sen styrteddykke mod nul. Talmanipulationen i *The Economist* består altså navnlig i, at BNP ikke opgøres reelt til konstante priser, men til ekstremt forskellige priser.

53. Scocozza, 2001:63.

54. som ikke var et kupforsøg i forfatningens forstand, men udskiftning af et medlem af en kollektiv ledelse.

55. Reddaway & Glinski, 2001:427.

56. .som Hans Magnus Enzensberger skrev i *Information*, 29. december 1989.

57. Carlsen, 1999:30,33.

58. Garcelon, 2005:114-193; Carlsen, 1999:11,24-45.

59. *The Economist*, 13 January 2006, pp 25-26; 16 December 2006, p 9; 10 March 2007, pp 61-62.

60. Ellman, 2005:609.

61. Reddaway & Glinski, 2001:638; Carlsen, 1999; Garcelon, 2005:226.

62. *Nezavisimaja Gazeta*, 1. juli 1996, p 1; 9. juni 2000, p 3.

63. Garcelon, 2005:32,34,41,70-76.

64. Aage, 1994:69-72.

65. Garcelon, 2005:232.

66. *Pravda*, 19. februar 1988, p 2.

67. Aage, 1991:7-10; Aage, 1994:67,91,105.

68. Stokes, 1993:67,86.

69. Stokes, 1993:38.

70. Aage, 1994:117-123; *The Economist*, 6 September 1980, p 37.

71. Garcelon, 2005:135-143.

72. Kashepov, 2003:26.

73. Shlapentokh, 2005:953.

74. Nove, 1976:180.

75. Wheatcroft, 1990:358,366; Jensen, 2002:26-27,199-216,343-355.

76. *Narodnoe Khozjajstvo SSSR*, 1989:17,38.

77. Kashepov, 2003:11,26.

78. Shlapentokh, 2005:951.

79. Faktisk var dødeligheden steget til 16.4 i 2003 og 15.7 i 2004; Shlapentokh, 2005:952; Kashepov, 2003:11,26.

80. Ligeledes opgjort som overdødelighed, dvs. samlet antal døde 1941-1945 (43 mio.) minus forventet antal døde, hvis der ikke havde været krig (16 mio.), i alt 27 mio. Dette er et minimumsskøn, idet antallet af døde som følge af krigshandlinger er større. Hvis man på samme måde opgjorde antallet af ofre for holocaust som overskudsdødeligheden i 1933-1945, ville det svare til, at de ca. 6 mio. tyske drab på jøder skulle reduceres med antallet blandt de 6 mio. jøder, som kunne formodes at ville være døde af naturlige årsager i denne periode, hvis holocaust ikke havde fundet sted. (Haynes, 2003).

81. I bogtitlen *Gulag og Glemsel* (Jensen, 2002).

82. Paldam, 2002:24.

83. Haue, 2003:39.

84. Shleifer & Treisman, 2004:20,26; jf. Rosefielde, 2005.

85. Aage, 2004a.

86. Karl Marx, 1970-72, bd.3:1086.

87. Marx, 1970-72, bd.1:1058.

88. Riishøj, 1994:103-107,192-193; Vanhuyse, 2004:430; Kubicek, 2002.

89. Bakke, 2006:107-111,132,269; Åslund, 2002:377-383; Rothschild & Wingfield, 2000:280,282;

Lipsmeyer, 2000:1198.

90. Lipsmeyer, 2000.

91. For hele Østeuropa er andelen 70%, Olsson, Lönnborg & Rafferty, 2007, chap. 4; *The Economist*, 10 March 2007, p 30.

92. *The Economist*, 19 August 1995, p 64; Aage, 1994:157-170.

93. Marx, 1970-72, bd.1:1007,1011,1012-13.

94. *The Economist*, 26 August 2006, p 25.

95. Paldam, 2002:34,178.

96. Åslund, 2002:260.

97. citeret fra nekrologen i *The Economist*, 20 May 2006, p 93.

98. *The Economist*, 24 February 2007, pp 30-31; 17 March, p 31.

99. Amalrik, 1970:18.

100. Åslund, 2002:65,164,377,392.

101. Paldam, 2002:136.

102. Zweynert, 2007:63.

103. World Bank, 1996:29,109,110.

104. World Bank, 1997:3.

105. Nørgaard, 2000:21-25,109-117,130; Åslund, 2002:450.

106. Bakke, 2006:266-271.

107. Shlapentokh, 1999:1176.

108. Stokes, 1993:3.

109. Shleifer & Treisman, 2004.

110. Scocozza, 2001.

111. citeret fra Ellman, 2000:125.

Litteratur

· Amalrik, A: Prosushchestvuet li Sovetskij Sojuz do 1984 goda?. Amsterdam: Fond imeni Gertsena, 1970. Dansk udgave, Vil Sovjetunionen overleve til 1984?, genudgivet af Gyldendal i 1990.

· Bakke, E.: "Avslutning: Tilbage til Europa?". Kap. 13, pp 248-275 i Bakke, E. (red.): Sentral-Europa og Baltikum etter 1989. Oslo: Det Norske Samlaget 2006.

· Carlsen, A.V.: Socialdemokratismens muligheder og begrænsninger i det postsovjetske Rusland. Politicas

- ph.d.-serie. Aarhus Universitet: Institut for Statskundskab 1999.
- Cook, L.J.: *The Soviet Social Contract and Why it Failed. Welfare Policy and Workers' Politics from Brezhnev to Yeltsin*. Cambridge, MA: Harvard University Press 1994.
 - CSCE: *Charter of Paris for a New Europe*. Paris: CSCE 1990.
 - EBRD: *Transition Report 2006*. London: European Bank for Reconstruction and Development 2006. (samt tidligere årgange).
 - Ellman, M.: "The Social Costs and Consequences of the Transformation Process". Chap. 5, pp 125-140 in *ECE Economic Survey of Europe 2000 No. 2/3*. Genève: United Nations Economic Commission for Europe 2000.
 - Ellman, M.: "Transition: Intended and Unintended Processes". *Comparative Economic Studies* 47 (December 2005, No. 4):595-614.
 - Garcelon, M.: *Revolutionary Passage. From Soviet to Post-Soviet Russia 1985-2000*. Philadelphia: Temple University Press 2005.
 - Haue, R.: *Rusland efter 1991*. Aarhus: Systime 2003.
 - Haynes, M.: "Counting Soviet Deaths in the Great Patriotic War: A Note". *Europe-Asia Studies* 55 (March 2003, No. 2):303-309.
 - Ioffe, G.: "The Downsizing of Russian Agriculture". *Europe-Asia Studies* 57 (March 2005, No. 2):179-208.
 - Jensen, B.: "Sovjetisk 'selvforståelse' og vestligt selvbedrag". *Bulletin för Öststatsstudier i Norden* (1981, nr. 3):2-10.
 - Jensen, B.: *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle*. København: Gyldendal 1984.
 - Jensen, B.: *Gulag og Glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede*. København: Gyldendal 2002.
 - Kashepov, A.: "Socioeconomic Determinants of the Demographic Situation in Russia". *Sociological Research* 42 (March-April 2003, No. 2):6-29.
 - Koch, H.: *Hvad er demokrati?* København: Gyldendal 1945 (2. udgave 1960). Russisk oversættelse: *Chto takoe demokratija?* København: Det Danske Kulturinstitut og Herning: Systime 1993.
 - Kubicek, P.: "Civil Society, Trade Unions and Post-Soviet Democratisation: Evidence from Russia and Ukraine". *Europe-Asia Studies* 54 (June 2002, No. 4):603-624.
 - Kulavig, E.: *Stalins hjemmefront 1941-1945*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2004.
 - Lipsmeyer, C.S.: "Reading Between the Welfare Lines: Politics and Policy Structure in Post-Communist Europe". *Europe-Asia Studies* 52 (November 2000, No. 7):1191-1211.
 - Maddison, A.: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD 2003.
 - Marx, K.: *Kapitalen Bd. 1-3 (11 bd.)*, redaktion og indledning ved Johs. Witt-Hansen. København: Rhodos 1970-1972.
 - Marx, K. & Engels, F.: *Werke*. Berlin: Dietz Verlag 1962-68.
 - Marx, K. & Engels, F.: *Udvalgte skrifter (Bd. 1-2)*. København: Tiden 1973.
 - Neersø, P. (red.): *Sovjetunionens økonomiske system*. København: Socialistiske økonomers Forlag 1981.
 - North, D.C.: *Institutions, institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press 1990.
 - Nove, A. & Nuti, D.M. (eds.): *Socialist Economics*. Harmondsworth: Penguin 1972.
 - Nove, A.: *The Soviet Economic System*. London: Allen & Unwin 1977.
 - Nuti, D.M.: "Socialism on Earth". *Cambridge Journal of Economics* 5 (December 1981, No. 4):391-403.
 - Nørgaard, O.: *Economic Institutions and Democratic Reform: A Comparative Analysis of Post-Communist Countries*. Cheltenham: Elgar 2000.
 - Ollman, B.: "Marx' Vision of Communism." *Critique* 8 (Summer 1977):441.
 - Olsson, M., Lönnborg, M. & Rafferty, M.: *Unplanned. The Transformation of States and Financial Markets in Transition Countries*. Stockholm: Södertörn Academic Studies 2007.
 - Paldam, M.: *Udviklingen i Rusland, Polen og baltikum – lys forude efter ændringen af økonomisk system*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2002.
 - Reddaway, P. & Glinski, D.: *The Tragedy of Russia's Reforms. Market Bolshevism against Democracy*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace 2001.
 - Riishøj, S.: *Post-kommunisme – den vanskelige vej til markedsøkonomi*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag 1994.
 - Rosefielde, S.: "Russia – an Abnormal Country". *European Journal of Comparative Economics* 2 (June 2005, No.1):3-16.
 - Rothschild, J. & Wingfield, N.M.: *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*. (3rd edition). Oxford: Oxford University Press 2000.
 - Shatalin, S.S. et al.: *Perekhod k rynku. Kontseptsija i programma*. Moskva: Arkhangel'skoe 1990.
 - Shlapentokh, V.: "Russia's Demographic Decline and the Public Reaction". *Europe-Asia Studies* 57 (November 2005, No. 7):951-968.
 - Shleifer, A. & Treisman, D.: "A Normal Country". *Foreign Affairs* 83 (March/April 2004, No. 2):20-38.
 - Scocozza, B.: "More, Machiavelli, Marx og Mosen

- et lille bidrag til utopiens historie”. Arbejderhistorie (april 2001, nr. 1):61-70.
- Stokes, G.: *The Walls Came Tumbling Down. The Collapse of Communism in Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press 1993.
- Sørensen, C.: “Myten om ‘det socialistiske Sovjetunion’ og dens funktion i højrefløjens ideologiske univers”. Arbejdspapir, Aarhus Universitet, Institut for Statskundskab 2002.
- Trotskij, L.: *The Revolution Betrayed*. New York: Pioneer Publishers 1957 (1936).
- Vanhuysse, P.: “East European Protest Politics in the Early 1990s: Comparative Trends and Preliminary Theories”. *Europe-Asia Studies* 56 (May 2004, No. 3):421-438.
- Wheatcroft, S.G.: “More Light on the Scale of Repression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s”. *Soviet Studies* 42 (1990, No. 2):355-367.
- World Bank: *World Development Report 1996: From Plan to Market*. New York: Oxford University Press 1996.
- World Bank: *World Development Report 1997: The state in a Changing World*. New York: Oxford University Press 1997.
- Zweynert, J.: “Economic Ideas and Institutional Change: Evidence from Soviet Economic Debates 1987-1991”. *Europe-Asia Studies* 58 (March 2006, No. 2):169-192.
- Zweynert, J.: “Conflicting Patterns of Thought in the Russian Debate on Transition 1992-2002”. *Europe-Asia Studies* 59 (January 2007, No. 1):47-69.
- Aage, H.: “Popular Attitudes and Perestroika”. *Soviet Studies* 43 (January 1991, No. 1):3-25.
- Aage, H.: *Økonomiske omvæltninger i Rusland og Østeuropa*. Herning: Systime 1994.
- Aage, H. (ed.): *Environmental Transition in Nordic and Baltic Countries*. Cheltenham: Edward Elgar 1998.(a).
- Aage, H.: “Den offentlige sektor og privatiseringen i Østeuropa og Rusland: Hvad kan man lære?”. Kap. 8, pp 195-217 i Bregm, K. (red.): *Omstilling i den offentlige sektor i et økonomisk perspektiv*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1998.(b).
- Aage, H.: “Kapitalismens triumftog i Rusland og Østeuropa”. *Arbejderhistorie* (april 2004, nr. 1):1-20.(a).
- Aage, H.: *Karl Marx – den proletariske klasses teoretiker*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag. 2004.(b).
- Åslund, A.: *Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc*. Cambridge: Cambridge University Press 2002.

Abstract

Hans Aage: 1989 – revolution, television, and the labour movement. *Arbejderhistorie* 2/2007, p. 1-23.

The labour movement played a very important part in the drama of transition: the part of the defeated and the betrayed. The justification for this interpretation consists of six components:

1. The soviet societies of the Soviet Union and Eastern Europe before 1989 were workers' states: there was increasing prosperity, economic planning, basic economic guarantees for all, but there was neither democracy nor rights of freedom.

2. Gorbachev's perestroika aimed to improve "the really existing socialism": to accelerate economic growth, to improve economic efficiency, and to combine socialism, democracy and rights of freedom.

3. The policy of socialist reform was overridden by economic, ideological optimism and faith in utopian liberalism as a short cut to transition and imitation of western prosperity – with well educated and relatively well paid groups as the prime mover.

4. Besides the claim for prosperity, also questions of democracy, national liberalisation, environmental protection and minority rights figured prominently in the 1989 revolution.

5. The labour movement largely subscribed to the ideology of market-optimism. As far as the workers contributed to the 1989 revolution, particularly in Poland, they were principally motivated by economic demands, often very narrow ones, with few articulated and coherent ideas about the future of society.

6. The societies created after 1989 have considerably improved the rights of freedom of the populations and eventually also in some cases economic performance. The price paid is loss of economic security for ordinary people in a capitalism whose human face becomes more and more blurred the further east the society is located.

Hans Aage, professor i nationaløkonomi, dr. polit.
 Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi
 Roskilde Universitetscenter
 E-mail:hansaa@ruc.dk